

**СЎЗ САНЪАТИ
ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ
4 ЖИЛД, 1 СОН**

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСКУССТВО СЛОВА
ТОМ 4, НОМЕР 1**

**INTERNATIONAL JOURNAL
OF WORD ART
VOLUME 4, ISSUE 1**

50. Наргиза Рашидова ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЯДА АРАБСКИХ ОДНОКОРЕННЫХ СЛОВ, СВЯЗАННЫХ СО СФЕРОЙ ОБРАЗОВАНИЯ.....	94
51. Рустамов Дилшодбек Абдувахидович НУТҚИЙ ФАОЛИЯТ ТУРЛАРИ.....	104
52. Халилова Рухсора Рауповна ИНТЕРНЕТ МУЛОҚОТЛАРНИНГ ПРАГМАТИК ТАМОЙИЛЛАРИ.....	113
53. Юлдашева Дилором Нигматовна ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ УЗБЕКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ.....	119
54. Gulchehra Toshpo‘lot qizi Cho‘llyeva OHANG SITUATIV PRAGMATIK TIZIM BIRLIGI SIFATIDA.....	127
55. Mavlonova O‘g‘iloy Hamdamovna КИНОЯНИНГ ОҒЗАКИ, ВАЗИЯТЛИ ВА ДРАМАТИК КЎРИНИШЛАРДА КЎЛЛАНИЛИШ АҲАМИЯТИ.....	135
56. Рўзиева Дилфуза Салимбоевна ИНТЕЛЛЕКТУАЛ РОМАН ГЕНЕЗИ СПЕЦИФИК ТАСНИФИ.....	141
57. Бойматова Дилноза Бахтиёровна УНДАЛМАЛИ ГАПЛАРДА ИФОДАЛАНГАН АКСИОЛОГИК МОДАЛЛИКНИНГ ПРАГМАТИК ВА СЕМАНТИК ВАЗИФАСИ.....	147
Таржимашунослик	
58. Кенджаева Гулрух Фаттиллоевна METHODS OF TRANSLATING REALIAS IN THE NOVEL “DAYS GONE BY” BY A.QADIRI.....	153
59. Қўлдошов Ўктамжон Ўрозович ТАРЖИМАДА КОНВЕРСИВЛИК ВА АНТОНИМЛИК МУНОСАБАТИНИНГ БЕРИЛИШИ.....	160
60. Хидирова Гулнора Нарзиевна СИНТАКСИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКИХ ПЕРЕВОДОВ РОМАНА А.КАДЫРИ).....	167
61. Akhmedova Rano Ashurovna THE FEATURES OF TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS.....	174
62. Aripova Kamola Yusupovna THE DISTINCTIVE FEATURES OF TRANSLATION OF THR NOVEL “NIGHT AND DAY”.....	179

СЎЗ САЊАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Gulchehra Toshpo‘lot qizi Cho‘llyeva,
Buxoro davlat universiteti pedagogika fakulteti
boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrası o‘qituvchisi

OHANG SITUATIV PRAGMATIK TIZIM BIRLIGI SIFATIDA

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-1-54>

ANNOTATSIYA

Tilshunoslikda o‘zaro o‘xshash bo‘lgan hodisalar sirasini ajratish, axborot qiymati, lisoniy tizimdagi mavqeyi, vazifasi bir xil bo‘lgan hodisalarni sof lisoniy nuqtayi nazardan bir-biriga teng sifatida ayni bir paradigмага yoki siraga birlashtirish o‘ziga xos ahamiyatga ega. Ko‘pincha, til tizimida o‘zaro assotsiativlik hosil qiladigan hodisalar bir xil qiymatga ega bo‘lganligi sababli ular orasidagi juz‘iy farqlar tizim uchun befarq deb olinadi. Biroq keyingi lingvistik tadqiqotlar til tizimida bir umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab uchun bir necha birlik mavjud ekan, bu birliklarning hech biri tizim uchun ahamiyatsiz bo‘lmasligini, ular qaysidir jihati bilan bir-biridan farqlanishi va bir-birini taqozo etishini isbotladi.

Muayyan nutqiy sharoitda ma‘lum bir axborotni tinglovchiga yetkazish uchun til tizimida mavjud bo‘lgan bir necha teng qiymatli hodisalardan aynan «bittasi» (zaruri, o‘rinlisi) tanlab olinadi. Tanlab olingan birliklar nolisoniy omillar (nutq sharoiti, vositasi, muloqot jarayoni, so‘zlovchi va tinglovchining vaziyati, ruhiy holati, bir-biriga munosabati, milliy-madaniy, yosh, jins kabi xususiyatlar bilan bog‘liq omillar v.h.) bilan qorishiq holatda qo‘llaniladi. Nolisoniy omillar nutqiy sistemada lisoniy tizim, lisoniy ma‘no, lisoniy qiymat bilan aloqador emasdek ko‘rinadi.

Biroq tilshunoslik nolisoniy omillar (ekstralingvistik, paralingvistik...) sifatida baholagan birliklarning har biri kommunikatsiya jarayoni uchun o‘ta muhim. Hatto ba‘zan nutq jarayonida nolisoniy birliklar nutqiy birliklardan ko‘ra ko‘proq ahamiyat va qiymat kasb etadi. Demak, tilda biror ahamiyatsiz hodisa bo‘lmagani kabi nutqda ham nutq tizimi uchun muhimlik kasb etmagan biror voqelik yo‘q va bo‘lmaydi ham. Bu fikrni aynan ohang misolida dalillashga harakat qilamiz.

Kalit so‘zlar: lisoniy sistema, nutqiy tizim, ohang, prosodika, segmental va supersegmental fonologiya

Гульчехра Тошпулот кызы Чуллиева,
Ассистент кафедры методики начального
образования педагогического факультета
Бухарского государственного университета

ТОН КАК СИТУАТИВНОЕ ПРАГМАТИЧЕСКОЕ СИСТЕМНОЕ ЕДИНСТВО

АННОТАЦИЯ

В лингвистике важно различать серию похожих событий, объединять события с одинаковой информационной ценностью, положением в лингвистической системе и одной и той же функцией в одну и ту же парадигму или последовательность с чисто лингвистической

точки зрения. Часто в языковой системе события, составляющие взаимную ассоциацию, имеют одинаковую ценность, поэтому незначительные различия между ними считаются несущественными для системы. Однако последующие лингвистические исследования показали, что до тех пор, пока в языковой системе есть несколько единиц общности, сущности, возможности и причины, ни одна из этих единиц не является незначительной для системы, они в некоторых отношениях различаются и требуют друг друга.

Для того, чтобы передать слушателю определенную информацию в данной речевой ситуации, выбирается «одно» (необходимое, подходящее) из нескольких одинаково ценных событий в языковой системе. Выбранные единицы - это нелинейные факторы (факторы, связанные с условиями речи, средствами, процессом общения, состоянием говорящего и слушателя, настроением, отношением друг к другу, национально-культурными, возрастными, половыми; тоном, речью, жестами; знаком и т. д.). Неязыковые факторы, похоже, не связаны с лингвистической системой, языковым значением, лингвистической ценностью в речевой системе.

Однако каждая единица, которую лингвистика оценивает как нелинейный фактор (экстралингвистический, паралингвистический...), очень важна для процесса общения. Даже иногда в процессе речи невербальные единицы более важны и ценны, чем речевые единицы. Это означает, что точно так же, как в языке нет незначительного события, в речи нет реальности, которая не важна для речевой системы.

Попробуем доказать эту идею на примере тона.

Ключевые слова: языковая система, речевая система, мелодия, просодия, сегментарная и суперсегментальная фонология

Gulchekhra Toshpulot kyzy Chullieva,
Assistant at the Department of Primary Methods
Education Faculty of Education
Bukhara State University

TONE AS A SITUATIVE PAGMATIC SYSTEM UNITY

ANNOTATION

In linguistics, it is important to distinguish between a series of similar events, to combine events with the same informational value, position in the linguistic system and the same function into the same paradigm or sequence from a purely linguistic point of view. Often in a language system, the events that make up a mutual association have the same value, so minor differences between them are considered insignificant for the system. However, subsequent linguistic studies have shown that as long as there are several units of commonality, essence, possibilities and causes in a language system, none of these units is insignificant for the system, they are in some respects different and require each other.

In order to convey certain information to the listener in a given speech situation, “one” (necessary, appropriate) is selected from several equally valuable events in the language system. The selected units are non-linear factors (factors associated with the conditions of speech, means, the process of communication, the state of the speaker and the listener, mood, attitude towards each other, national-cultural, age, sex; tone, speech, gestures; sign, etc. ..). Non-linguistic factors do not seem to be related to linguistic system, linguistic meaning, linguistic value in the speech system.

However, every unit that linguistics evaluates as a non-linear factor (extralinguistic, paralinguistic ...) is very important for the communication process. Even sometimes in the process of speaking, non-verbal units are more important and valuable than speech units. This means that just as there is no insignificant event in language, there is no reality in speech that is not important for the speech system.

Let's try to prove this idea with the example of tone.

Key words: language system, speech system, melody, prosody, segmental and supersegmental phonology.

Nutqning asosiy noverbal komponentlaridan biri ohangdir. Murakkab va, ayni paytda, mazmunan, shaklan va mavzu doirasi jihatidan nihoyatda rang-barang, betakror nutqiy muloqotda verbal vositalar bilan birga noverbal vositalar ham muhim o‘rin tutadi. Ba‘zan nutq jarayonining shakli faqat noverbal bo‘lishi ham mumkin. Albatta, bu nutqiy sharoit, ijtimoiy muhit, kommunikantlarning til sezgirligi kabi qator faktorlarga bog‘liq. Eslaylik,

O‘yga cho‘mib turgan Husayn Boyqaroning oldiga hazrat mir Alisher Navoiy tavoze bilan kirib kelibdi. Husayn Boyqaro ham boshini xiyol burib dono vaziriga iltifot ko‘rsatibdi va chap qo‘lini barmoqlari yoyilgan holda yuqoriga ko‘tarib boshini ko‘rsatibdi. Jimjiloq barmog‘ini boshiga tekkizgan podsho shu qo‘lini boshidan balandroqqa ko‘tarib savol alomatini ishora qilibdi.

Hazrat mir Alisher Navoiy hech o‘ylab turmay ko‘rsatkich barmoqlari bilan tillarini ko‘rsatib yana tavoze bilan chiqib ketibdilar.

Taxtda o‘tirgan temuriy podshohning “immm...” degan ovozi eshutilibdi. Ovoz ohangida bilib-bilmay qilib qo‘yilgan xatodan afsuslanish, nadomat ohangi sezilib turar ekan...

Demak, temuriy podshoh dono Alisher Navoiydan imo-ishora bilan: “Mening boshimga tushayotgan tashvishli savdolarning boisi nima?” deya so‘raydi. Hazrat Navoiy esa: “Boshga balo tildan kelur”, deb javob qaytaradi. Tabiiyki, qilgan qaysidir ishi, aytgan gapi yoki buyurgan amri yodiga tushgan podsho bu javobni afsuslangannamo ohang bilan qabul qilgan.

Aytish joizki, nutqiy muloqot shakllari qanchalar xilma-xil bo‘lsa, ularni ifodalalovchi noverbal birliklar, jumladan, ohang ham, ohang anglatgan ma‘nolar ham shu qadar turli-tumandir.

Aslida, nutqning har ikkala (og‘zaki/yozma) shakli uchun ohang ifodalanayotgan fikrning mantig‘iga mos umumiy xarakterga ega bo‘lsa-da, ammo u ifodalagan ma‘no qirrasini, akustik jihati, nutqning mantig‘iga so‘zlovchining shaxsiy munosabati, ichki “men”ligi bilan bog‘liqligi, shuningdek, gapning sintaktik qurilishi hamda ritmik umumlashmasiga ta‘siri bilan keskin farqlanadi.

Til o‘zining rivojlanish va taraqqiy etish qonuniyatlariga ega “tizimlar tizimi” ekanligini bilamiz. Tilshunoslikda tizimlar tizimining fonetik-fonologik yarusi bilan aloqador prosodika tushunchasi mavjudki, u mavzu doirasidagi adabiyotlarda tilning fonologik tizimiga tegishli birlik sifatida talqin etiladi [19]. Zero, har bir mohiyat, tushuncha yoki birlik qaysi lisoniy tizimning elementi (tarkibiy qismi) ekanligiga qarab o‘zi mansub qurshovda muayyan paradigmadagi turadi, assotsiativ va ayni paytda oppozitiv xususiyatlarni namoyon etadi. Ya‘ni har qanday tarkibiy qism o‘zining birliklari, qonun-qoidalari va uslublariga ega bo‘ladi. Ularning nutqiy voqelanmalari esa muayyan mavzu to‘dalari yoki mavzuviy guruhlarda birlashadi. Shu fikrlar bilan bog‘liq tarzda prosodika haqida to‘xtalamiz.

Keyingi paytda nutq ohangi ustida olib borilgan tadqiqotlarda “prosodika” atamasi ko‘zga tashlanadi. Prosodika substansional sath o‘lchovi sifatida nutqning fiziologik xususiyatlarini o‘zida aks ettiradigan fonologik birlik hisoblanadi. Fonetik-fonologik birliklarning lisoniy-vazifaviy xususiyatlari va tildagi vazifalari, til mexanizmidagi rolini tadqiq qiluvchi fonologiyaning tarkibiy qismlari fonema, sillobema, aktsentema va intonema deb nomlanadi. Fonologiyaning o‘zi segmental va supersegmental fonologiyaga ajratiladi. Prosodika supersegmental fonologiyaning predmeti bo‘lmish sillabema, aksintema va intonemaning umumlashmasi hisoblanadi [1].

Tilning asosiy komponentlaridan biri – intonatsiya (ohang) bo‘lib, ifodalanayotgan nutqning ohangi o‘ziga xos murakkab qurilish va turli vazifalarga egaligi bilan ajralib turadi.

“Intonatsiya” so‘zi atama sifatida lotinchda “intono” – baland talaffuz qilaman degan ma‘noni anglatadi [13]. Ammo atamaning etimologik ma‘nosi uning vazifasini to‘la ochib bera olmaydi. Intonatsiya – murakkab hodisa bo‘lib, u turli qismlardan tashkil topgan. Nutqiy faoliyat nuqtayi nazaridan qaraydigan bo‘lsak, intonatsiya bu jarayonda tovushning asosiy chastotasi, tezligi, davomiyligi, baland-pastligi kabilarni ifodalashi bilan xarakterlanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan sifatlardan tashqari intonolog olimlar nutq ohangining urg'u, melodika, temp va tembr kabi tarkibiy qismlariga to'xtalishadi. Keyingi tadqiqotlar bular qatoriga pauzani ham kiritmoqda.

Nutq melodikasi – unda nutqda ishtirok etgan gaplardagi ovozning ko'tarilishi va pasayishi nazarda tutiladi. Bu jarayon gap tarkibidagi so'zlarning bo'g'inlarida qo'llangan unli tovushlarning baland yoki past talaffuz etilishiga asoslanadi. Tabiiyki, gapdagi barcha so'zlarning bo'g'inlari bir xil balandlikda talaffuz etilmaydi, ular gapning mazmun rejasiga (fikir, his-tuyg'u va hokazolarga) qarab o'zgarib boradi. Shuning uchun ham darak, so'roq va buyruq gaplarning yoxud emotsional va emotsional bo'lmagan gaplarning intonatsiyalari bir xil emas.

Nutq ritmi – urg'uli va urg'usiz, cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning qo'llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo'lishi. Nutq ritmining badiiy yoki ifodali o'qishda, shuningdek, she'riy misralardagi qofiyadoshlik, ohangdoshlikni ta'minlashda ahamiyati katta: band ritmi, alliteratsiya ritmi, anafora, emfaza kabilar nutq ritmini ta'minlovchi muhim vositalar sanaladi.

Temp – sur'at, daraja, tezlik. Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap bo'laklari, ularning o'rni, gapning turi, jumla aytilayotgan vaziyat kabi omillar ta'sirida har xil bo'ladi. Masalan, darak gaplarda gap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq bo'ladi, bu temp kesim zanjirida tezlashadi. Agarda ega logik urg'u olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi.

So'roq gapda eganing talaffuzidagi tezlik darak gapdagi eganikidan biroz ortiq bo'ladi, kesim talaffuzidagi tezlik esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so'z talaffuzidagi tezlik keskin pasayadi.

Nutq intensivligi – talaffuzning kuchli va kuchsiz bo'lishi. Nutq intsnivligi, odatda, nafas chiqarishning kuchayishi yoki kuchsizlanishiga asoslanadi. Masalan, xonadagi nutq ochiq maydondagi nutq intensivligidan kuchsizroq bo'ladi.

Nutq tembri – tovushning bo'yoqdorligi. Bunday buyoqdorlik asosiy ton va qo'shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqib, nutqning ta'sirli, quvnoq, o'ynoqi yoki, aksincha, ma'yus, g'amgin bo'lishini ta'minlaydi [8].

Intonatsiya atamasi turli sohalarida ma'lum bir vazifani bajarib keluvchi vosita sifatida qo'llaniladi. Masalan, san'atning barcha sohalarida, tibbiyotning defektologiya va shu kabi shaxs nutqi bilan bog'liq sohalarida ishlatiladi.

Bir guruh mutaxassislar tovushning baland yoki past ohangi bilan belgilanadigan gapirish manerasi, so'zning talaffuz etilish xarakterini intonatsiya deb hisoblashsa, yana bir guruh olimlar intonatsiya so'zlovchining sof "men"ligi, o'zgalarga nisbatan muomala-munosabatining yorqin ifodasi ekanligini e'tirof etishadi.

Musiqachilar qadimdan kuy ohangini yozma shaklga solishga harakat qilishganligini bilamiz. Manbalarda aytilishicha, musiqa ohangining yozma shaklini berishga urinish ilk bor xitoylik musiqachi olimlarning faoliyatida kuzatilgan. Ular III-VII asrlardayoq xitoy milliy kuylariga xos bo'lgan beshta musiqa notasida ohangni aks ettirishga muvaffaq bo'lishgan bo'lsa, keyinchalik bu yumush bilan Qadimgi Gretsiyada, Misr va Mesopotamiyada, yana ham keyinroq butun yer yuzida shug'ullanish boshlandi.

Tilshinoslikda intonatsiya fonetikaning tarkibiy qismi sifatida tadqiq qilingan va uning fanga alohida mustaqil soha sifatida kirib kelganiga hali uzoq vaqt bo'lgani yo'q. XX asrning o'rtalarida intonatsiya fikrning ohangi, ya'ni so'roq, darak, buyruq va h.k. kabilar bilan bog'lanib tahlil qilindi. Intonatsiya borasidagi tadqiqotlarda XX asrning 40-50-yillarida asosiy e'tibor sintaktik birliklarning ohangiga qaratilgan bo'lsa, 60-yillarda uning asosiy birliklari ustida izlanishlar amalga oshirildi, 70-80-yillarda esa matnning fonostilistik jihatidan tahliliga qaratilgan ishlarda ohang ifodlagan ma'noga grammatik talqinlar nuqtayi nazaridan yondashildi [5].

Yevropa tilshunosligida, shuningdek, rus tilshunosligida ham ohang va uning nutq jarayonidagi ahamiyatini ochib berishga alohida e'tibor qaratilganligini kuzatamiz. Jumladan, intonatsiyaning nutq jarayonidagi roli tilshunos olim I.A.Kanter tomonidan monografik planda maxsus o'rganilgan. Olimning "Системный анализ речевой интонации" monografiyasi nutqiy intonatsiyaning fonostilistik tahliliga bag'ishlangan qimmatli manba sanaladi [20]. Rus olimlaridan

yana V.A.Artyomov, I.A.Stezorova, M.A.Burak, E.Benvinist kabi bir qator tadqiqotchilar ham ilmiy izlanishlarida nutq ohangi masalasiga doir muhim ma'lumotlarni to'plashgan.

Yevropa tilshunosligida qariyb to'rt asrdan beri, rus tilshunosligida ikki yarim asrdan beri, o'zbek tilshunosligida esa keyingi o'n besh-yigirma yillardan buyon o'z tadqiq metodlari bilan ommalashgan antroposentrik tilshunoslik nutq ohangi masalasiga nutqiy sharoitning sof tarkibiy qismi sifatida yondashadi.

T.N.Gasanovning ma'lumoticha, nutq ohangi borasidagi ilk izlanishlar XVI asrning ikkinchi yarmi, yana ham aniqrog'i, 1551-yilda boshlangan bo'lib, fanda ingliz olimi Djon Xartning ingliz tili nutqi ohangi yuzasidan olib borgan tadqiqot ishi inobatga olinadi. Aynan ana shu asar jahon tilshunosligida intonologiyani fonetikadan ajratib, alohida soha sifatida o'rganishga ilk qadam – poydevor bo'lib xizmat qildi, desak mubolag'a bo'lmaydi. XIX asr oxirlariga kelib olimlar tomonidan nutq ohangi tadqiqiga qiziqish oshdi: kommunikantlarning individual xususiyatlarini, ular haqida jismoniy, ruhiy, psixologik ma'lumotlarni ham aks ettira oladigan vosita sifatida tahlil boshlashdi. 1960-yillarda olimlar tomonidan ko'proq nutq ohangining emotsional vazifasi o'rganildi. XX asr oxiriga kelib turli tillar nutqi ohangining o'ziga xosliklari, xususan, ingliz tilining Angliya nutqi ohangidan Amerika nutqi ohangining farqi tadqiq qilindi. D.Shivnani esa ingliz nutqi ohangining hindcha ko'rinishini o'rgandi va o'z xulosalarini ilmiy mulohazalar sifatida taqdim etdi.

XX asr yakunlarida intonologiya borasidagi izlanishlar yangicha tus ola boshladi. D. Kristal, D. Breyzil kabi olimlar nutq ohangini real vaziyat va real vaqt nuqtayi nazaridan tahlil qilishga o'tishdi. Ular kitobiy va real – hayotiy nutqni farqlash kerakligini ta'kidlashadi [3].

Tom ma'noda, bugungi kunga kelib jahon tilshunosligida nutq ohangi masalalarini tadqiq etuvchi **intonologiya** tilshunoslikning alohida sohasi sifatida rivojlanmoqda.

O'zbek tilshunoslikda intonatsiya fonetika sathining tarkibiy qismi, nutqning unsuri sifatida qarab kelingan va nutqiy jarayonda til birliklarini birlashtiruvchi, uyushtiruvchi; gapning darak, so'roq yoki buyruq mazmunini belgilab beruvchi; gapning davomiyligi yoki tugaganligi kabi ma'nolarni ifodalovchi vosita sifatida tadqiq qilingan. Bugungi kunda esa til unsurlarini real nutqiy jarayon nuqtayi nazaridan, ya'ni pragmatik aspektda tahlil qilish natijasida intonatsiyaga ham nafaqat ma'lum bir grammatik mazmuni beruvchi vosita, balki nutqiy vaziyatda suhbatga kirishuvchi kommunikantlarning emotsional, ruhiy, psixologik holati kabi xususiyatlari haqida ham ma'lumot beruvchi noverbal vosita sifatida qaralmoqda.

Bundan tashqari jahon tilshunosligida har bir tilning milliy xususiyatlaridan kelib chiqib, nutqiy jarayoniga bog'liq bo'lgan o'ziga xos intonatsiyasi o'rganilmoqda. Masalan, shu paytgacha ozarbayjon tili intonatsiyasi, turk tili intonatsiyasi, qozoq tili intonatsiyasi, rus tili intonatsiyasi kabi bir qancha izlanishlar amalga oshirilgan. Ammo o'zbek tili intonatsiyasining o'ziga xosliklari hali alohida monografik tadqiqot sifatida maxsus tahlilga tortilmagan. Biroq o'zbek tilshunosligida til grammatikasida yoki pragmatik xarakterdagi ishlarda intonatsiya borasida fikr bildirilmagan, tadqiqotlar ham kam. Jumladan, oliy ta'lim tizimi filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishidagi mutaxassislik fanlari "Hozirgi o'zbek tili", "Til tarixi", "Shevashunoslik" kabi, o'rta umumta'limning "Ona tili", "O'zbek tili" kabi o'quv predmetlari darsliklari hamda o'quv qo'llanmalarida grammatik talqinlar sirasida ohang haqida bevosita, bilvosita ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, M.Mirtojiyev intonatsiyaning umumiy xususiyatlari haqida, E.Qilichev intonatsiyaning stilistik imkoniyatlari, A.Haydarov esa intonatsiyaning badiiy nutqdagi uslubiy xususiyatlari haqida fikr-mulohazalarini bildirib o'tgan ilmiy izlanishlar ham mavjud.

Ergash Qilichevning "O'zbek tilining praktik stilistikasi" kitobida talaffuz va intonatsiyaning stilistik xususiyatlari, vazifasi va uning tarkibiy qismlariga ahamiyat berilgan. Nutqda ohangning o'rni muhimligi olim tomonidan ta'kidlangan bo'lsa-da, u og'zaki nutq tizimining asosiy bo'lagi sifatida ajratilmagan. Aytish joizki, keyingi yillarda lingvopoetik, lingvostilistik xarakterdagi tadqiqotlarning ko'payishi poetik nutq intonatsiyasining o'ziga xos jihatlari e'tibor qaratilishini bir qadar kuchaytirdi.

Tilshunos H.Jamolxonov "Intonatsiya og'zaki nutqning majburiy fonetik komponentidir, usiz gap yoki nutq shakllanmaydi va ifodalanmaydi" [8], deb ta'kidlaydi. Biz bu fikrga qo'shimcha tarzda aytmoqchimizki, **ohang nutqiy muloqotda situativ pragmatik tizimning sof tarkibiy**

qismlaridan biri bo'lib, muloqot jarayonida lisoniy verbal vositalar bilan barobar qo'llaniluvchi lisoniy noverbal hodisadir.

Demak, shu o'rinda nutqda voqelanuvchi **lisoniy verbal**, **lisoniy noverbal** hamda **nolisoniy** birliklarni farqlash lozim. Manbalarga tayangan holda lisoniy verbal birliklar sifatida fonema, morfema, leksema, frazema, qolip kabilarni ajratishimiz o'rinli. Lisoniy noverbal birliklar deganda ohang va (nutqiy muloqotda, ko'pincha, uning o'rnida qo'llaniladigan) sukut kabilarni nazarda tutdik. Nolisoniy birliklar sirasiga nutq sharoiti, vositasi, muloqot jarayoni, so'zlovchi va tinglovchining vaziyati, ruhiy holati, bir-biriga munosabati, milliy-madaniy, yosh, jins kabi xususiyatlar bilan bog'liq omillar; imo-ishora kabilarni (olib borayotgan izlanishlarimiz asosida) kiritishni lozim topdik.

Nutqiy muloqot tizimida **lisoniy verbal**, **lisoniy noverbal** hamda **nolisoniy** birliklar bir pragmatik tizimda birlashadi va bir-birini taqozo etuvchi hamda bir-biri bilan oppozitivlik hosil qiluvchi alohida pragmatik qatorlarda turadi.

Nutq so'zlashuvchilarning psixologiya, ayni paytdagi kayfiyati yoki yoshi, lavozimi, urf-odatlar, tarbiyasi kabi ko'plab omillarning ta'siri bilan yaratiladi. Bu jarayonda har ikkala zukko suhbatdosh bir-birlarining nutq ohangiga qarab suhbat mavzusini o'zgartiradilar, vaqtini belgilaydilar, tomonlar munosabatini anglaydilar, jarayonni baholay oladilar.

So'zlashuvchilarning his-tuyg'usini ifodalashda til birliklari bilan birgalikda turli xil jest va mimikalar, odatda, noverbal til vositasi sifatida qo'llaniladi. Kommunikantlar maqsadi, ya'ni insonning suhbat vaqtidagi jismoniy va ruhiy holati nafaqat bu vositalar orqali, balki suhbatdosh nutqining ohangi, uning akustik o'ziga xosligi bilan ham namoyon bo'ladi. Masalan, ohang nutq mavzusi o'zgartirilgani, tugagani yoki mavzuga suhbatdoshning e'tirozi, roziligi kabi xususiyatlari, savol mazmunining darak mazmunidan farqi kabi ko'plab tushunchalarni o'zida aks ettira oladi.

Ko'pgina hayotiy vaziyatlarda shaxsning til birliklaridan foydalanib aytayotgan gaplari muhim ma'no tashimay, u ifodalagan nutq ohangi orqali achinish yoki suhbatdoshni xafa qilib qo'ymaslik istagi bilinib turadi. Ammo har bir shaxsning ovoz xususiyatlari o'ziga xosligini inobatga olmay ilojimiz yo'q. Shuning uchun ham ma'lum bir filmga undagi qahramonlar xarakter xususiyatiga qarab ovoz beruvchi dublaj aktyorlari tanlab olinadi.

Bilamizki, bugungi texnika rivoji jadallashgan asrda insonlarning uzog'ini yaqin qiluvchi ijtimoiy tarmoqlar orqali aloqa jarayoni amalda. Bu jarayonlarda suhbatdoshning nutqidan maqsadini to'la tushunib yetish uchun yoki yuborilgan xabarni qanday ohangda o'qishni bildirish uchun smaylik (ing. smil – kulgi) tasvirlardan foydalanishadi. (Ijtimoiy tarmoqlarda smaylik so'zi ifodalagan asl ma'nodan ancha yroqlashganini kuzatamiz. Bugun smayliklarda faqat xursandlikni, shodlikni ifodalovchi samimiy kulgi ma'nosi emas, zaharxanda, kalaka qilish, mazaxlash ma'nosini beruvchi yoki xafalik, norozilik izhorlarini yetkazuvchi shakllar ham bor.) Rus tadqiqotchisi M.A. Burak "Реализация интонации в дискурсе" [4] maqolasida aynan ana shu vositalar haqida gapirib, ular tilning imkoniyati "sms" xabarda cheklanganligi uchun yaratilganligiga urg'u beradi.

Haqiqatan, zamonaviy insonlar vaqtni tejash maqsadida texnikaning imkoniyatidan unumli foydalanib, xabarni tez yetkazishni ko'zlab, smayllarning yolg'iz o'zini suhbatdosh hissiyoti yo kayfiyati haqida ma'lumot berish uchun jo'natishadi. Shu bittagina belgi suhbatdoshga xabar jo'natuvchi haqida ko'plab, ayni paytda til birliklari yetkaza olmaydigan ma'lumotlarni taqdim qilishi mumkin. Aynan shular ifodalay olgan ma'lumotlarni harf yoki so'z bilan ifodalaganda suhbatdoshning holati – nima demoqchiligi yoki reaksiyasi yuzaga aniq chiqmasligi tayin. Bundan ko'rinib turadiki, alifbodagi harflar yoki tilimizdagi so'zlar bazasi yozma nutq maqsadini to'la aks ettira olmas ekan. Og'zaki nutqda esa til birliklari orqali ifodalay olmagan ayrim tuyg'u va hissiyotlar nutq ohangidan anglashiladi. Bu yana nutq intonatsiyasi vazifasining naqadar muhimligini ko'rsatadi.

"Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa, albatta, ma'lum intonatsiya bilan qo'shilib, qorishib yuzaga keladi: nutqning toni, sur'ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talabidan kelib chiqqan holda o'zgarib, tovlanib turadi..." [8]. Demak, harf va so'zlar ohang yordamida to'laroq ma'noni ifodalash xususiyatiga ega bo'lar ekan.

Diskurs ohangning turlichaligi bilan xarakterlanadi. Ohang nafaqat soʻzlovchining xarakteri yoki ayni vaziyatdagi ruhiyatini ifodalab qolmay, u har bir xalq vakilining milliy oʻziga xosligini ham aks ettiradi. Chunki har xil mentalitet aʼzolari turlicha ohangdan foydalanadilar. Qanday diskursda boʻlmasin ohang aloqa vositasi, his- tuygʻu ifodachisi yoki nutqni shakllantiruvchi boʻlak sifatida namoyon boʻladi. Soʻzlovchi nutqi ohangini toʻgʻri tahlil qila olish nutq maqsadini toʻgʻri tushunishning kaliti hisoblanadi.

Badiiy asar muallifi ham nutqiy vaziyatni yoxud qahramonlarning ichki kechinmalarini berish, suhbat jarayonini oʻquvchiga yorqin his qildirish uchun soʻzlovchi tomonidan aytilayotgan gapning ohangini aks ettirishga harakat qiladi. Asar qahramonlarining turli xususiyatlari ularning nutqi ohangida aks etadi, masalan:

1) qahramonning qoʻpol va jaydari tabiatliligi ifodasi:

–Hormang, dehqonchilik katta-ku! – dedi notanish yigit **doʻrillagan ovoz bilan;**

2) qahramonning raqibiga nisbatan oʻzini ilojisiz va kuchsiz sanashi:

–Gʻirromlik qilmasin-da, boʻlmasa! – **dedim chiyillab.** – Nega zuvlamaydi?

3) qahramonning sogʻinchda azoblanayotgani:

–Bolaginamni koʻrarmikanman? – dedi Hoji buvi **ovozi titrab.**

–Oʻzi tirikmi, axir? – u **ingragudek ohangda** loʻli tomon talpindi;

4) oʻzbek tilini chala biladigan chet ellikning nutqi:

–Kim yigʻlaydi? – dedi u **oʻzbekchani buzibroq talaffuz qilib;**

5) qahramonning yoshi ulugʻligi, boshidan koʻp hodisalar oʻtganligi, oʻtmish voqealarini eslaganda nimagadir achinishi yoxud haligacha azob berib kelayotgan xotiralari borligi:

–... Dunyo shunaqa ekan, jon bolam, – dedi **oʻychan ovozda.**– Hamma bir-bir ketaverarkan...

6) ayol qahramonning erkaklarga xos xarakteri ifodasi: ...Bir kun maktabga komissiya kelib qoldi... Sinf jim-jit. Shu payt deraza sharaqlab ochildi-da, Zebi xolaning yoʻgʻon ovozi eshitildi: - Vali, ma, non!

7) qoʻrquv:

–Keling, opovsi, yaxshi yuribsizmi, kelinim yaxshimilar? – dedi **ovozi titrab.**

8) gʻazab:

–Yalinma deyaqman! – dadam **shunday hayqirdiki**, muz bosgan derazalar zirillab ketdi.

–“Qurugʻi” kerakmi? – dedi **ovozi xirillab.**

9) nutqning sirliligi:

–Oʻrtoq Toshevga yotigʻi bilan tushuntirdim, – Dalavoy **ovozini yana pasaytirdi.** – oʻzimizning odam, gunohidan oʻta qoling, dedim.

10) qahramonning chorasizligi va suhbatdoshini ayashi:

–Salqin tushib qoldi, – dedi oyim **oʻychan ohangda.** – Bolalarning egnida yoʻq, boshida yoʻq [7].

Yuqoridagi misollardan koʻrinadiki, qahramonning nutq vaziyatidagi holati (feʼl-atvori, yoshi, kasb-kori, kayfiyati), nutqining maqsadi (soʻroq, darak, undov maʼnolari) kabilarini asar muallifi nutqning ohangini (ritmi, tembri, melodikasini) berish orqali ifodalashga, oʻquvchiga qahramon holatini “yuqtirishga” harakat qiladi.

Quyida yana bir misolga eʼtibor beramiz:

Kampir **vangʻilladi:** – Varaq oʻqimagan boʻlsang, nimani oʻqiding? Domlang oʻqitadimi oʻzi? Yoki: Kampir **shaqillar**, Gʻafforjon hoʻngram edi. Hammaning dili siyoh boʻldi [2].

Muallif kampir obrazining oʻziga xos salbiy feʼl-atvorini aynan uning nutqi ohangiga buyoqdor soʻzlar orqali ishora bilan ifodalashga harakat qiladi: “gapirdi”, “aytdi” demasdan “vangʻilladi” soʻzini ishlatish orqali shu salbiy munosabat anglashiladi.

Yana bir oʻrinda muallif asar qahramoni nutqidan koʻzlangan maqsadni ohang orqali ochib berishga harakat qiladi:

– Uyga bevaqt kelasiz desam, joningizning huzurini topib olgan ekansiz-da... - dedi.

Ayam bu **gapni shunday bir ohangda aytdiki**, shu bilan: “Onang to‘kadigan zaharni bitta o‘zim yutib o‘tiribman”, demoqchi ekanini hatto men ham fahmladim”. Agar shu yerda “Onang to‘kadigan zaharni bitta o‘zim yutib o‘tiribman” ohangi berilmasa, nutq maqsadi oydinlashmas edi.

Shunday qilib, muloqot jarayonida yuzaga kelayotgan nutq o‘sha vaziyatdagi ohangning rang-barangligi bilan xarakterlanadi. Ohang yordamida kommunikantning turli xususiyatlari bilan bir qatorda millatiga tegishli bo‘lgan o‘ziga xoslik; gender xususiyatlar; kasb-koriga xos bo‘lgan alohidaliklar; yashash tarziga aloqador tomonlar, tom ma’noda, sanoqsiz ma’nolar ham namoyon bo‘ladi. Nutq ohangi tovlanishlarini to‘g‘ri tushuna olish va lingvistik hamda pragmalingsvistik vositalarni to‘g‘ri talaffuz qila olish nutq maqsadini to‘g‘ri anglab yetishga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduazizov A. Tilshunoslikka kirish. – T.: Sharq, 2010. –178 b. – 22-b.
2. Abdulla Qahhor. O‘tmishdan ertaklar. – T.: Yangi asr avlodi, 2019.– 397 b.
3. Артунова. Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Либроком, 2013.
4. Бурак М.А. Реализация интонации в дискурсе. – Курск, 2010. –14-с.
5. Gasanova T.N. Краткая история развития и формирования интонологии // Молодой ученый. – 2012. –№9. – С. 182-185.
6. Haydarov A. Intonatsiyaning uslubiy xususiyatlari//BuxDu ilmiy axborotnomasi.–Buxoro, 2006. – 3-son.–69-72-b.
7. Ҳошимов Ў. Дунёнинг ишлари. – Т.: Адабиёт учкунлари, 2018.– 206 б.
8. Jamolxonov H. O‘zbek tilining nazariy fanetikasi. – T.: Fan, 2009. –224 b.
9. Кантер Л.А. Системный анализ речевой интонации. – М., 1978.–92-114-с.
10. Mirtojiev M. Tovushlardagi ma’no. – T.: O‘zbekiston, 1982.– 24-b.
11. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1985. –104 б.
12. Торсуева И. Г. Интонация и смысл высказывания. – М., 1979.
13. Юлдашева Д. Н. Сукут нуткий мулоқотнинг таркибий қисми сифатида //Сўз санъати халқаро журнали. – 2020. – Т. 3. – №. 3. www.tadqiqot.uz
14. Tueva Zulfiya Nozimovna, Yuldasheva Dilorom Nigmatovna. Statement and about its types. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 93 published January 30, 2021. – Pag.72-77. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44644256>
15. Yuldasheva Dilorom Nigmatovna. Silence-is a nonverbal unit of speech communication. Impact Factor (SJIF 20 20= 6.156) “American Journal of Research”, 2020, 11-12 issue of the Journal.– Pag.87-95. https://journalofresearch.us/wp-content/uploads/2020/12/2020_11_12-AJR_11.pdf
16. Ашурбаева Р. К. Концепция интеграции и ее применение в образовании SOI: 1.1 / TAS DOI: 10.15863/TAS// Теоретические и прикладные науки. 2020. 02 том.
17. Chullieva G.T. Units of speech intonation//International Journal of (IJRD). Research & Development Monthly Peer Reviewed. Volume: 5, Issue:10, October 2020. EPRA 259-263-p.
18. Chullieva, Gulchehra Toshpulot kizi;. Units of speech intonation//Research & Development, Volume: 5, Issue:10,259-263,2020.
19. Дубровина С.Н. Вариативность как универсальное свойство языка. Верхневолжский филологический вестник (журнал).2015 й.,№ 3.
20. Кантер Л.А. Системный анализ речевой интонации. Учебное пособие. – М.: Быфшая школа, 1988. 129 с.